

O sztuce dobrego i mądrego życia

PRZEWODNIK FILOZOFICZNY

Kazimierz Kondrat

Czy zamiast powierzać los wyłącznie przypadkowi,
nie lepiej byłoby przejąć nad nim kontrolę?
Jak nauczyć się wpływać na swoje życie, aby czerpać
radość z codzienności? Dlaczego tak ważna jest
umiejętność dostrzegania drobiazgów oraz ich
wzajemnego oddziaływania?

O sztuce dobrego i mądrego życia to książka dla wszystkich,
którzy pragną zmian, lecz nie wierzą w swoją wewnętrzną
moc. Autor zaprasza na wędrowkę w kierunku świadomego
i poddanego refleksji istnienia, pozbawionego napięcia,
którym przeciążony jest współczesny świat. Droga ku
lepszemu wymaga wytrwałości i siły woli, lecz jest to
najbardziej wartościowa podróż, w jaką możemy wyruszyć.
Dlaczego więc nie postawić pierwszego kroku w kierunku
szczęścia? Nie mamy przecież nic do stracenia...

Kazimierz Kondrat – filozof, religioznawca,
autor monografii naukowych: *Bogactwo
światopoglądów religijnych* (Białystok
1999), *Racjonalność i konflikt wierzeń
religijnych* (Wrocław 2002), *Problemy
pluralizmu religijnego* (Kraków 2022) oraz
zbioru tekstów poetyckich *Cień Wajdeloty*
(Białystok 2011).

Sorus

PRZEJDŹ
do księgarni online:
www.sorus.pl

Kazimierz Kondrat

O sztuce dobrego i mądrego życia

Przewodnik filozoficzny

Redaktorka prowadząca

Agata Sikorska-Olszowa

Redakcja

Magdalena Chrobok

Korekta

Hanna Jaskuła

Projekt okładki

Robert Jarocki

Skład

Miron Kokosiński

Copyright © by Kazimierz Kondrat 2024

Copyright © by Sorus 2024

Wydanie I, Poznań 2024

ISBN 978-83-67737-93-7

Wydaj z nami swoją książkę!

www.sorus.pl/dlaautorow

Wydawnictwo Sorus

Księgarnia internetowa: www.sorus.pl

Przygotowanie, druk i dystrybucja DM

Sorus Sp. z o.o.

ul. Bóżnicza 15/6, 61-751 Poznań

tel. +48 61 653 01 43

sorus@sorus.pl

*Póki żyjemy,
musimy uczyć się
sztuki życia.*

Seneka

*We wszystkim jest miara,
są pewne granice.*

Horacy

Moim latoroślom

Anetce i Łukaszowi

Spis treści

PRZEWODNIK FILOZOFICZNY	17
Idea, przeznaczenie i struktura przewodnika	19
I. Znaczenie terminów „etyka” i „mądrość”	26
1. „Etyka” i „mądrość” w filozofii greckiej (Arystoteles)	26
2. Znaczenie terminu „etyka” w różnych kulturach i religiach	28
3. O różnicy między moralnością i mądrością	33
II. Dobrze i długie życie jako cel człowieka mądrego	36
1. Co znaczy wyrażenie „dobre życie”?	36
2. Dobrze życie jako wartość nadrzędna	37
3. Czy długość życia jest wartością podstawową?	39
4. Problem sytuacji granicznych – samobójstwo i męczeństwo	40
5. Reguła powstrzymania się ze względu na okoliczności	42
III. O sensie życia	44
1. Kiedy życie ma sens?	44
2. Dążenie do celu jako warunek sensu życia	45
3. Korzystanie z życia wyznacznikiem jego sensu.	46
4. Aktywizm i zjawisko mediatyzacji.	47
5. Dążenie do celu a używanie chwili	49
IV. O nakazie zarządzania swoim życiem	50
1. „Autonomia” i „autarkia”	50
2. Niezależność w czynie fizycznym	51

3. Autonomia psychiczna.	52
4. Autonomia jako ograniczenie przywiązywania się do ludzi i rzeczy	53
5. Przykazanie zachowania spokoju wewnętrznego i pogody ducha	56

V. Jak mądrze kierować swoim życiem –

zasada roztropności 59

1. Co to jest roztropność?	59
2. Metody i techniki kształtowania cnoty roztropności i charakteru	62
3. Przykazanie roztropności a zasada ostrożności	67
4. Przykazanie roztropności dotyczące poglądów, opinii i sądów	67
5. Zasada powściągliwości języka i rozwagi w myśleniu	69
6. Nakazy mądrości w dziedzinie podejmowania decyzji	71
7. Zasada przezorności	73

VI. We wszystkim zachowaj umiar 74

1. Zasada „złotego środka” jako podstawa nakazu zachowania umiaru	74
2. O kierowaniu życiem według zasady umiaru	77
3. Z umiarem korzystaj z dóbr i przyjemności tego świata	78
3.1. Pieniądze szczęścia nie dają?	79
3.2. Mądrze sprawuj powierzona Ci władzę	84
3.3. Sława i sukces niech Cię nie zaślepią	86
3.4. Rozsądnie korzystaj z dóbr niematerialnych	91
4. Kobieta i mężczyzna – uroki wzajemności w sentencjach	93
5. Wino zaprawione aforyzmem	134

VII. Bądź mocny i wytrwały	140
1. Nie pozwól sobie być igraszką instynktów, uczuciu i nastrojów.	140
2. Gdy podejmiesz decyzję, wykonaj ją bez zwłoki, stanowczo i wytrwale	142
3. W przeszkodach i przeciwnościach życia nie powoduj się strachem	143
4. Wobec cierpienia i niedoli staraj się zachować rozumnie.	144
5. Bądź dzielny wobec śmierci – nie lękaj się jej	146
VIII. Żyj dla swojego dzieła	149
1. Jesteś tyle wart, ile warte są sprawy, którymi się zajmujesz	149
2. Bądź człowiekiem dobrej roboty.	150
3. Patrz na siebie trzeźwo i nie rozczulaj się nad sobą	152
4. Nie porywaj się na rzeczy, które przekraczają Twoje możliwości	152
5. Nie zajmuj się sprawami, na które nie masz wpływu	154
IX. Staraj się żyć szczęśliwie, ale nie goń za szczęściem	156
1. Na czym polega szczęście człowieka?	156
2. Nie goń za szczęściem!	158
3. Nie uzależniaj swego szczęścia od dóbr zewnętrznych.	160
4. Jeśli pragniesz szczęścia – ograniczaj potrzeby	161
5. Unikaj niektórych przyjemności, jeśli chcesz być szczęśliwy	163
6. W życiu stosuj się do nakazów dla szczęśliwych.	166

X. W stosunkach z innymi ludźmi bądź ostrożny	170
1. Ludzi głupich i błaznów znajdziesz wszędzie	170
2. Zasada niemieszania się w sprawy innych	172
3. Nie wierz nikomu na oslepek	173
4. Myśl i czuj niezależnie od innych	174
5. Nie lękaj się samotności i ciszy	175
6. Wobec pochwał i zniewag zachowaj się rozumnie	178
7. W stosunku do innych ludzi bądź dyskretny i zachowaj dystans	179
XI. Bądź życzliwy i staraj się pozyskać życzliwość innych ludzi	183
1. Czym jest życzliwość?	183
2. Dbaj o życzliwość innych i nie zrażaj do siebie ludzi.	184
3. Unikaj niepotrzebnych sporów i nie wchodź z ludźmi w konflikt.	185
4. Nie wyrządzaj nikomu krzywdy	185
5. Nie krytykuj niczyjego narodu, religii, zawodu w jego obecności	187
6. Staraj się pozyskać sympatię każdego spotkanego człowieka	188
XII. Dbaj o zaufanie innych – bądź człowiekiem, na którym można polegać.	190
1. Nie kłam i nie wprowadzaj w błąd	190
2. Dotrzymuj danych obietnic	191
3. Bądź punktualny	192
4. Powierzone zadania i obowiązki wykonaj uczciwie i starannie	193
5. Dbaj o to, aby inni Tobie ufali	193

XIII. Zastanów się, czy masz przyjaciół i kim oni są 195

1. Czym jest przyjaźń? 195
2. Bądź ostrożny w zawieraniu przyjaźni 197
3. Wybierz mądrze i dobrze poznaj
swego przyjaciela. 199
4. Wystrzegaj się fałszywych przyjaciół. 202
5. Dziel z przyjacielem dole i niedole 203
6. Krytykuj przyjaciela w cztery oczy,
a chwal przy świadkach 204
7. Bądź swoim przyjaciołom wierny 205

XIV. Wybierz sobie układ odniesienia i przedmiot czci 207

1. Znaczenie wyrażenia
„układ odniesienia i przedmiot czci” 207
  - 1.1. Znaczenie terminu „religia” 207
  - 1.2. Religia, światopogląd, ideologia –
podobieństwa i różnice 211
2. Wybór układu odniesienia i przedmiotu czci
jest sprawą osobistą. 222
  - 2.1. O wyborze układu odniesienia i przedmiotu czci. 223
  - 2.2. Analiza kwestii podstaw wyboru
układu odniesienia i przedmiotu czci 228
  - 2.3. Znaczenie terminu „wiara” 230
  - 2.4. Problem wiary pozareligijnej 233
3. Przykazania związane z wyborem i obroną
układu odniesienia i przedmiotu czci 235
  - 3.1. Bądź otwarty, szukaj, aż znajdziesz! 235
  - 3.2. Wątpliwości uznaj za
fundament postępu w poznaniu 236

3.3. Gdy znajdziesz swój światopogląd, nie krytykuj go od wewnątrz	237
3.4. Miej odwagę bronić go, gdy Cię zapytają	238
XV. Komentarz do aforyzmów o mądrości i głupocie	241
1. Znaczenie terminu „aforyzm” i jego cechy charakterystyczne	242
2. Mądrość i głupota nie idą ze sobą w parze?	243
3. Czy osoba mądra jest całkowicie wolna od głupoty?	244
4. Czy człowiek głupi może zmądrzeć?	246
5. O obronie przed głupotą	247
6. <i>Sapere aude</i> – miej odwagę być mądrym!	250
OD MĄDROŚCI DO GŁUPOTY I Z POWROTEM.	
ŚWIADECTWO FILOZOFA	253
Światła i przestrzenie – słowo zachęty	254
I. Smak wyobraźni	258
1. Dom wydziedziczony	258
2. Dosładzenie codzienności	262
3. W pobliżu żartu i groteski	263
4. Nadgorliwa miłość	264
5. Łatwowierność, naiwność	265
6. Beztroska wiary	266
7. Niesforność frasośliwa	267
8. Bezpieczny świat matematyki	268
9. Młodzieńcze ideały	269
10. Rozmowy niedojrzałe	270

II. Rozkwity i zwinięcia	272
1. Dylematy powołania	272
2. Poszukująca kontestacja	274
3. Chałtury na Powiślu	275
4. Upadłość pamięci	279
5. Myślenie bez efektu	282
6. Wtórna nieobecność	283
7. Czas uniwerku	283
8. Przynęta ekonomii	285
9. Odejście z uniwersytetu	286
10. Zmierzch i powrót	288
III. Dotykanie granic	290
1. W przedśionku poetyki	290
2. Teologia protest song	292
3. Apostazja Ericha Fromma	295
4. Intelkt bez rozumu	301
5. Rozrzutny belfer akademicki	302
6. Niekanoniczne miłości Przeznaczenia	305
7. Bezwzględność zdrady	307
8. Przyśpieszenie życia	308
9. Pożądanie w szklance whisky	309
10. Ogniska nad Narwią	311
11. Przebudzenie gitary	312
12. Projekcje pustej głowy	313
13. Wierzący ateista	313
14. Techno-wiara	315
15. Wieża Babel	325
16. Magiczna chatka	327

IV. Światło w bezkresie	331
1. Cierpliwy Mistrz.	331
2. Religijny detektyw	335
3. Terapeutyczny guru	348
4. Analitycy	348
5. Poznawanie odcieni	350
6. Osobowość szczególna	351
7. Scena słowa i dźwięku	352
8. Filozofia w artystycznym podglądzie	354
9. Anioł ze Skrzydłem Zielonym	359
10. Bezcenność rodziny	360
11. Przedsiębiorcza Maria	361
12. Odlotowe dzieciaki.	361
V. Wypełnianie przestrzeni	362
1. Scalanie światów	362
2. Ciężar przebaczenia	364
3. Granice smutku	364
4. Świętość cierpienia	365
5. Codziennosc umierania.	365
6. Ulotność przygnębienia.	366
7. Oswajanie wspomnień.	367
8. Dokuczyć czy przesadzić?	368
VI. Kojenie duszy	369
1. Kościelny intruz	369
2. Modlitwa zapamiętana	370
3. Wyznanie wiary	372
4. Królestwo Niebieskie	373

5. Z Bogiem do piekła, z diabłem do nieba	373
6. Sens nabożeństwa	374
7. Pragnienie równowagi	375
8. Czekać na wschód słońca	376
SUPLEMENT	377
Przykazania moralności w głównych religiach świata	378
1. Dekalog	379
2. Moralność chrześcijańska	382
3. Moralność i pięć filarów islamu	385
4. Dharma	390
5. Ośmioraka Ścieżka	398
6. Przykazania i cnoty taoizmu	405
7. Uzasadnienie przykazań moralnych	408
Wykaz autorów sentencji, powiedzeń i aforyzmów	416
Literatura	441

PRZEWODNIK FILOZOFICZNY

Idea, przeznaczenie i struktura przewodnika

Zawarte w tytule przewodnika wyrażenie „dobre i mądre życie” ma sens podwójny. Słowo „dobre” odnosi się do wartości życia, „mądre” do umiejętności kierowania nim. Jak żyć dobrze i mądrze, przeżyć swoje życie względnie szczęśliwie, czerpać stosunkowo największe zadowolenie z codziennych chwil? Bez wątpienia umiejętność kierowania własnym życiem jest sztuką, której trzeba się uczyć, niejednokrotnie bardzo długo.

Piszę te słowa, ponieważ wiem, o czym mówię, mimo że przez znaczną część swego istnienia uprawiałem coś, co mogę nazwać antysztuką dobrego życia, pogrążając się w głupocie i mnożąc jej kolejne odbicia. Nie oznacza to, że już całkowicie się od niej uwolniłem. Podzielam pogląd Kurta Vonneguta, amerykańskiego pisarza i publicysty, że „jakikolwiek byłoby źródło mej głupoty, jeszcze się nie wyczerpało”. Starożytny chiński myśliciel Zhuangzi wypowiedział znamienne słowa pocieszenia, dając przy tym nadzieję, że „kto zna swoją głupotę, nie jest wielkim głupcem”. Promyk mądrości, jaki został mi dany, by rozjaśnić umysł, przejawia się w tym, że potrafię już rozpoznawać głupotę, zarówno w swoim życiu, jak i tę, która

przychodzi do mnie z zewnątrz. W podjętym wysiłku przewycięzania głupoty kieruję się sentencją polskiego filozofa Tadeusza Kotarbińskiego: „jeśli głupota sama sobie udziela kredytu bez granic, to mądrość sama sobie nie ufa”. Wielu ludzi żyje tak, jakby mieli żyć wiecznie i nigdy nie przychodzi im na myśl ich kruchość, przygodność, fakt, że nasze życie to ułamek kosmicznej sekundy, nie zważają na to, ile czasu już przeminęło. Trwonią go, jakby czerpali z pełnego i nieprzebranego zasobu. Jako śmiertelni obawiają się wszystkiego, ale też pożądają wszystkiego, jakby byli nieśmiertelni.

Sztuki dobrego i mądrego życia trzeba uczyć się od młodości. Jednakże ludzie młodzi, w przytłaczającej większości, nie mają o tym większego pojęcia, nie dostrzegają i nie zastanawiają się, co znaczy żyć mądrze. Życie jednak toczy się dalej i przychodzi czas, w którym już za późno je zaczynać, należy je raczej kończyć. Rzymski stoik Seneka trafnie zauważył, „jakież to głupie zamroczenie ludzi odkładać zbawienne plany na pięćdziesiąty, a nawet sześćdziesiąty rok życia i chcieć rozpoczynać życie w takim wieku, jaki tylko niewielu osiągnęło!”¹. Jednak, póki się żyje, nigdy nie jest za późno, by nad swoim życiem głęboko się zastanowić i skorzystać z rady ludzi mądrzejszych. Trzeba koniecznie znaleźć na to czas, wolny od nawałnicy codziennych trosk, spraw pożytecznych dla ludzkiego życia jest bowiem wiele, a wszystkie są istotne, by uczynić je dobrym i mądrym. Należy przy tym mieć w sobie nie tylko chęć, pragnienie, potrzebę zajęcia się swoim życiem, ale w nie mniejszym stopniu, a może przede wszystkim, siłę woli, wewnętrzną moc, by niezłomnie i wytrwale podążać drogą intelektualnej refleksji nad swoim życiem.

---

¹ Seneka, *O krótkości życia*, [w:] idem, *Myśli*, przeł. S. Stabryła, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2003, s. 115.

Tempo życia współczesnego człowieka jest istotnie nadmierne, wręcz szalone. Ów rozpedzony człowiek ustawicznie za czymś goni: za bogactwem, sławą, sukcesem, uznaniem, władzą, przyjemnościami, które spędzają sen z jego powiek. Nowoczesna technologia nastawiona jest na to, by wzmacniać szybkość, natężenie, napięcie życia, by środki komunikacji, począwszy od aut, a na internecie i telefonii komórkowej skończywszy, działały jak najszybciej, zaś informacje przychodziły jak najprędzej. W rezultacie tempo to jest źródłem zmęczenia, wyczerpania, frustracji i zniechęcenia. A przecież „w życiu jest coś więcej do zrobienia niż tylko zwiększać jego tempo” (Gandhi). Już starożytni myśliciele dostrzegli to szaleństwo i skomentowali: „Przebadaj cały czas życia ludzi zajętych, przyglądaj się, jak długo prowadzą rachunki, jak długo przygotowują zasadzki, jak długo się boją, jak długo nadskakują innym, jak długo im samym się nadskakuje, ile czasu zajmują im własne i cudze sprawy sądowe, ile czasu zabierają im uczyty, które już same są obowiązkami, a zobaczysz, do jakiego stopnia ich własne sukcesy i klęski nie pozwalają im znaleźć chwili wytchnienia”².

Pisząc ten *Przewodnik*, pragnę zaprosić Zainteresowanych do wędrówki ścieżką intelektualną w kierunku mądrości istnienia. Pragnę również umocnić świadomość swoją i Czytających te słowa, że dobre, szczęśliwe i udane życie jest warte zachodu, tym bardziej, póki jeszcze żyjemy. Historia osobistych przeżyć, dobrych i złych, powinna być nauczycielką życia dla tych, którzy starają się ją zrozumieć. Ciężar życiowych doświadczeń pozwala wyregulować ostrość widzenia, jednak światło, jasność oglądu swego życia, przychodzi

---

² Ibidem.

z innego źródła. Odnoszę wrażenie, że należę do sporej rzeszy ludzi: artystów, poetów, literatów, filozofów, naukowców, przedsiębiorców itp., których życie doświadczyło na różne sposoby i niezmiernie głęboko, z pewnością również na własne życzenie. Czy mają oni coś do powiedzenia? Ależ oczywiście! W całej rozciągłości korzystam z ich doświadczeń, przemyśleń, refleksji, wspomnień. Wyznaję przy tym zasadę, że powinniśmy uczyć się na błędach innych. Nie mamy dość czasu, by samemu je wszystkie popełnić.

W *Przewodniku* przywołuję rozmaite sentencje, aforyzmy, przysłowia, powiedzenia, swoiste *aurea dicta*, szczególnie myślicieli starożytnych, klasyków i mędrców. Przytaczam teksty mądrościowe zawarte w dziełach filozoficznych i literaturze począwszy od czasów antycznych po współczesność. Korzystam obficie również z tekstów ksiąg świętych różnych tradycji: żydowskiej, chrześcijańskiej, muzułmańskiej, hinduskiej, buddyjskiej, taoistycznej i konfucjańskiej, zwłaszcza z tych o profilu mądrościowym. *Przewodnik filozoficzny* napisałem przede wszystkim dla siebie, kierując się intelektualną i duchową potrzebą szczegółowego wglądu w ten niezwykle ważny obszar różnych wymiarów ludzkiego życia. Pragnę również dokonać, przynajmniej częściowej, syntezy ludzkiego uniwersum, żywiąc przy tym nadzieję, że rozważania o sztuce dobrego życia mogą okazać się przydatne i pożyteczne dla tych, którzy jeszcze nie do końca uwierzyli we własną mądrość i zachowali powściągliwe mniemanie o swojej doskonałości. Słowo „powściągliwe” oznacza w tym przypadku, że „człowiek pozostaje tak długo mądry, dopóki szuka mądrości; odkąd wyobraża sobie, że ją już znalazł, staje się głupcem” (Talmud).

Specyfikę rozważań filozoficznych wyznaczają dwie cechy: doczesna perspektywa przewodnika i uniwersalny charakter przyka-

zań. Przewodnik po sztuce dobrego życia celowo umieszczam w perspektywie doczesnej, chodzi o dobre życie tu, na ziemi, a nie o życie przysze, wieczne (w Królestwie Niebieskim, Raju, w nieuwarunkowanym stanie błogości – nirwana, brahman). Skąd taki wybór i dlaczego? Istotnie moralność religijna, a przecież taka istnieje, określa zasady (nakazy, zakazy), których należy przestrzegać, by osiągnąć zbawienie, wyzwolenie, spełnienie. Istnieje również mądrość religijna, która ma taki sam cel. Uważam jednak, wsłuchując się w głos wielowiekowej tradycji określonej przez różne kultury, a dotyczącej statusu człowieka i zbiorowości ludzkich w świecie, że przytłaczająca większość dyrektyw moralnych i mądrościowych wytyczających drogi postępowania człowieka oraz jego stosunek do innych osób, ma charakter uniwersalny, właściwy niemalże całej populacji ludzkiej. Nie jest tak, by reguł było tyle, ile jest ludzi. Powtarzają się charaktery, postawy i losy ludzkie, a wtedy zastosowanie znajdują te same bądź podobne reguły. Nie ma tu wszakże jednej prawdy, ale nie ma też nieskończenie wielu prawd. Istnieją oczywiście jednostki, które cierpią na *moral insanity* – ślepotę, niewrażliwość moralną, jest to jednak sprawa stosunkowo marginalna. Zatem uniwersalne, ogólne zasady moralne i mądrościowe są powszechne i ułożone w różnych kulturach i religiach.

Jednak, co trzeba podkreślić, występują zasadnicze różnice dotyczące przede wszystkim sposobów uzasadnienia przyjęcia dyrektyw etycznych i mądrościowych. Wynikają one również z odmienności i mnogości ideałów charakterystycznych dla poszczególnych kultur, systemów myślenia i światopoglądów, w tym także religijnych. Religia wzmacnia etykę, wynosi ją na poziom sakralny w ten sposób, że ustanawia i sankcjonuje jej soteriologiczny wymiar. Dla ludzi nor-

malnych, niecierpiących na brak zmysłu moralnego, ogólne przykazania moralne typu: nie zabijaj, nie kradnij, nie kłam itd., zdają się oczywiste. Występują one bowiem w każdej kulturze i mówią niejako same za siebie, toteż komuś, kto je rozumie, nie ma sensu tłumaczyć, dlaczego nie należy postępować wbrew temu, co głosi nakaz. Inaczej rzecz ma się w przypadku religii. W religii wszystkie przykazania: moralne, mądrościowe i ściśle religijne (np. „miłuj swoich nieprzyjaciół”; „zaprzij się samego siebie”) są logicznie zależne i muszą być uzasadnione przez rozumowanie zakładające przyjęcie jakichś ogólnych przesłanek. Dlatego też mówi się, że religia wzmacnia etykę.

Pisząc o sztuce dobrego i mądrego życia w wymiarze doczesnym, trudno nie uwzględnić bogatego zestawu nakazów mądrościowych występujących w różnych kulturach i religiach. Jednak ze względu na specyfikę moralności religijnej i przez religię legitymizowanej, pomijam ich aspekt uzasadnieniowy określony perspektywą soteriologiczną, co jest charakterystyczne dla każdej religii. Trzeba przy tym zaznaczyć, że przykazania mądrościowe i moralne, chociaż wprzęgnięte semantycznie w system wierzeń religijnych, mają również wymiar pozasakralny. Dotyczą one prawidłowości życia pojedynczych osób oraz ich relacji z innymi ludźmi i otaczającym światem. Nie naruszając tematycznej struktury książki, umieszczam je w suplemencie.

Układ treści *Przewodnika* opiera się na wiodącej idei „dobrego i mądrego życia” i obejmuje, jak sądzę, najważniejsze jego wymiary. Rozważania dotyczące poszczególnych zagadnień nie zostały oczywiście w pełni wyczerpane i przedstawiam je w formie krótkich esejów filozoficznych. Druga część retrospekcji filozoficznych *Od mądrości do głupoty i z powrotem* oparta na osobistych doświadczeniach

| Idea, przeznaczenie i struktura przewodnika

autora, stanowi fragmentaryczną egzemplifikację jasnych i ciemnych stron mojego istnienia, zwycięstw i porażek. Głównym celem rozważań jest skłonienie zainteresowanych Odbiorców do refleksji nad sensem i wartością życia w warunkach doczesnych.

I.

Znaczenie terminów „etyka” i „mądrość”

1. „Etyka” i „mądrość” w filozofii greckiej (Arystoteles)

„Etyka” jest terminem wprowadzonym przez Arystotelesa na oznaczenie jednej z dyscyplin (obok polityki, ekonomiki i retoryki) tzw. filozofii praktycznej. Słowo *ethos* (pisane przez krótkie „e”) oznacza zwyczaj, przyzwyczajenie. Arystoteles definiuje je jako działanie, które często wykonujemy (*Retoryka dla Aleksandra*)³. „Przyzwyczajeniu” właśnie „zawdzięczamy to, co robimy, dlatego że już często tego dokonywaliśmy” (*Retoryka* 1369 b 9). Słowo *ethos* (pisane przez długie „e”) oznacza zwyczaj, usposobienie, charakter, cechę charakteru, zachowanie się, dyspozycję, osobę dramatu (łac. *mores*,

---

³ Idem, *Retoryka. Retoryka dla Aleksandra. Poetyka*, przeł. H. Podbielski, [w:] idem, *Dzieła wszystkie*, t. 6, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.

| I. Znaczenie terminów „etyka” i „mądrość”

ingenium, *indoles* – *mos* – zwyczaj, obyczaj; *ingenium* – skłonność, usposobienie wrodzone, charakter; *indoles* – wrodzona zdolność. Arystoteles wywodzi *ethos* (długie „e”) od „przyzwyczajenia”⁴. W *Poetyce* definiuje on „charakter jako te właściwości postaci, które objawiają się w działaniu” (1450 a 513)⁵. Dzięki wykonywanym czynom i działaniom (*praxeis*) różnicują się „charaktery”. *Ethos* stanowi obok „myślenia” (*dianoia*, *logismos*) jeden z koniecznych warunków pomyślnego działania (*euprakseia*)⁶. Nie dziwi więc, że przy *ethosie* pojawiają się takie pojęcia jak *praxis*, *proairesis* (*ethos* jako przejaw woli), *arete* (cnota – dyspozycja do sprawnego spełniania czynów). Charakter (*ethos* – długie „e”) wykształca się poprzez przyzwyczajenie (*ethos* – krótkie „e”), przyzwyczajamy się natomiast w wyniku kierowania, które nie jest wrodzone, za pośrednictwem częstego, w określony sposób odbywającego się ruchu (działania)⁷. Od etyki należy odróżnić jej specyfikację, mianowicie „mądrość” (gr. *sophia*, łac. *sapientia*), która jest charakterystyczna dla postępowania opartego na posiadaniu pewnego poznania. Arystoteles odróżnia pięć cnót intelektualnych (trzy teoretyczne i dwie praktyczne), dając tym samym genialną analizę wieloznacznego słowa „mądrość”.

---

⁴ Idem, *Etyka wielka*, przeł. W. Wróblewski, [w:] idem, *Dzieła wszystkie*, t. 5, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 319.

⁵ Idem, *Poetyka*, przeł. H. Podbielski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1983, s. 18.

⁶ Idem, *Etyka nikomachejska*, [w:] idem, *Dzieła wszystkie*, t. 5, przeł. D. Gromska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 193.

⁷ *Słownik terminów Arystotelesowych*, [w:] idem, *Dzieła wszystkie*, t. 7, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 41, 56.

Teoretyczne:

1. odnośnie do wielkich celów życiowych (filozofia) – *sophos* – mądry: w szerszym znaczeniu jest nim każdy wykształcony człowiek, w węższym natomiast to mędrzec (filozof), a więc ten, który zna prawdę o pierwszych zasadach i to, co z nich wynika, uprawia więc „mądrość teoretyczną”, czyli filozofię;
2. nauka (sprawność rozumowania w danej dziedzinie);
3. inteligencja (zdolność pojmowania).

Praktyczne:

4. technika (*techne*, sztuka) – dotycząca rzeczy zewnętrznych;
5. roztropność, rozsądek, czyli mądrość praktyczna (*phronesis* – odnośnie do własnego życia; gr. termin *phronimos* oznacza roztropny, przebiegły)⁸.

Mędrzec to człowiek, który potrafi tak kierować swym postępowaniem, że jego życie uważa się za jak najbardziej udane.

2. Znaczenie terminu „etyka” w różnych kulturach i religiach

W celu zbadania całego spektrum różnych znaczeń terminu „etyka” (moralność), warto zapoznać się z różnie pojmowanym sensem tego słowa w innych kulturach i religiach.

---

⁸ Zob. J. Bocheński, *Zarys historii filozofii*, Wydawnictwo Philed, Kraków 1993, s. 66-67; *Słownik terminów Arystotelesowych*, [w:] Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 7, op. cit., s. 219; G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. V, przeł. E. I. Zieliński, Wydawnictwo KUL, Lublin 2002, s. 120.

| I. Znaczenie terminów „etyka” i „mądrość”

Słowo „dharma” (w hinduizmie) (palij. *dhamma*, od sanskr. rdzenia „dhr”) znaczy trzymać, dzierżyć, utrzymywać, nieść. Oznacza ono obyczaj, prawo, normę, prawdę, powinność, obowiązek (etyczny i religijny), moralność i religię. 1) „Dharma” to przede wszystkim ustanowiony ład czy porządek religijny, z góry ustalony dla wszystkiego i panujący we wszystkim (*sanatanadharmā* – „odwieczne prawo”) (znaczenie etyczne). 2) Oznacza prawdziwą naturę, istotę rzeczy (znaczenie ontologiczne). 3) W Rygwedzie dharma łączy się ściśle z pojęciem „ryty” (bezosobowe prawo uniwersalne), oznacza jednak akty, które ów ład kosmiczny chronią i utrwalają – przede wszystkim czynności ofiarne bądź działania rytualne bogów jako opiekunów dharmy. 4) W brahmanach (i upanisadach) dharma przejawia się nie tyle w działaniach bogów, ile w obrzędach ofiarnych i czynnościach kapłanów ludzkich i jest rozpatrywana w ścisłym powiązaniu z karmanem rozumianym jako działanie decydujące o życiu człowieka. W związku z tym dharma staje się terminem oznaczającym całe zachowanie człowieka, moralność i prawo. 5) W Bhagawadgicie dharma (prawość, obowiązek) jest – obok przyjemności (*kama*) i dobrobytu (*artha* – bogactwo) z jednej strony, a zbawienia (*moksha*) z drugiej – jednym z czterech celów życia ludzkiego⁹. Według S. Dasgupty pojęcie „dharmy” oznaczało pierwotnie wedyjskie akty ofiarne, które zapewniały, jak wierzono, osiągnięcie nieba bądź oddalenie złych mocy. W późniejszych pismach smryti zostało ono rozszerzone na oznaczenie moralności w sensie ogólnym i podstawowych cnót¹⁰.

---

⁹ Hasło: „Dharma”, [w:] *Encyklopedia mądrości Wschodu*, przeł. M.J. Künstler, Warszawski Dom Wydawniczy, Warszawa 1997, s. 86; P. Hacker, *Der Dharmabegriff im Neuhinduismus*, „Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft” 42 (1958), s. 1-15.

¹⁰ S. Dasgupta, *A History of Indian Philosophy*, t. IV, Cambridge University

Dharma (w buddyzmie) ma sześć podstawowych znaczeń: 1) prawo kosmiczne, „wielki ład”, będący podstawą naszego świata, przede wszystkim „prawo” sterowane przez karmę odrodzenia się; 2) naukę Buddy, który to prawo poznał i sformułował; nauka, która wyraża uniwersalną prawdę; 3) reguły postępowania i zasady etyki (*śila*); 4) manifestację rzeczywistości, ogólny stan rzeczy, zjawiska; 5) treść umysłu, obiekty myśli, idee, odzwierciedlenia rzeczy w umyśle człowieka; 6) określenie tzw. czynników istnienia, które hinajana uważa za składniki empirycznej osobowości i jej świata. Termin *śila* oznacza „zobowiązania”, „przykazania”; określenie dyrektyw etycznych, które w buddyzmie regulują postępowanie mnichów, mniszek i świeckich, i które stanowią przesłankę wszelkiego postępu na drodze ku przebudzeniu. Słowo *pradžña* oznacza „świadomość” lub „mądrość”. Mądrość, centralne pojęcie mahajany określające mądrość nieprzekazywalną pojęciowo-intelektualnie, lecz bezpośrednio doświadczaną, intuicyjną, dla której decydującym momentem zrozumienia jest wgląd w pustkę (*śunjata*), będącą prawdziwą naturą świata¹¹. *Karuna* i *pradžña* są głównymi cnotami zwolenników mahajany, podczas gdy w hinajanie mądrość uważana jest za ważniejszy czynnik na drodze ku oświeceniu¹².

Press, Cambridge 1955, s. 2-3, 9.

¹¹ Fragment z Udana VIII, 8, cyt. za H. Oldenberg, *Życie, nauczanie i wspólnota Buddy*, przeł. I. Kania, Oficyna Literacka, Kraków 1995, s. 282-283.

¹² Zob. P. Harvey, *An Introduction to Buddhism. Teachings, history and practices*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 209-211; *Dhammapadam czyli Ścieżka Prawdy. Podstawy moralności buddyjskiej*, przeł. S.F. Michalski, Pracownia „Borgis”, Wrocław 1996, strofy 5 i 223; zob. H. Oldenberg, *Życie, nauczanie i wspólnota Buddy*, op. cit., s. 285; Hasło: „Śila”, [w:] *Encyklopedia mądrości Wschodu*, op. cit., s. 322.

| I. Znaczenie terminów „etyka” i „mądrość”

W judaizmie termin „etyka” ma specyficzne znaczenia (hebr. *tora* – „nauczanie”, „prawo”). W sensie dosłownym Prawo jest określeniem objawienia przekazanego przez Boga Izraelowi w celu udzielenia mu wskazówek życiowych. Moralność polega na pozostawaniu w zgodzie z przykazaniami zawartymi w Torze. W religii żydowskiej „wskazówek co do prawdziwej drogi życia dostarczają nie tylko przykazania – sam Bóg stanowi wzór do naśladowania. Naśladowanie Go przedstawione zostało w literaturze rabinicznej jako ideał, do którego człowiek winien dążyć. Bóg jest wzorcem, wedle którego musi być budowane życie ludzkie. Widoczne w Nim cechy powinny dominować w ludzkim postępowaniu”¹³. W nowszym języku hebrajskim na określenie etyki względnie nauki moralnej używa się biblijnego słowa *musar*, które jednak pierwotnie (por. Prz, *passim*) znaczy – w zależności od kontekstu – „upomnienie”, „pouczenie”, „karność”.

W islamie: *al-ahlaq* znaczy moralność, etyka w sensie ogólnym, teoretycznym, natomiast *adab* – ogólną kulturę muzułmańską, wychowanie (etyka praktyczna): dyscyplinę umysłu i zachowania; dobre wychowanie. Zadaniem instytucji zwanej „adabem” było wpajanie muzułmanom podstawowej wiedzy o religii, języku, literaturze i świecie, w tym również podstawowych zasad etycznych. Jej charakterystyczną cechą było łączenie tradycji przedmuzułmańskich, klasycznej beduińskiej cnotliwości

---

¹³ A. Cohen, *Talmud. Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauk rabinów dotyczących religii, etyki i prawodawstwa*, przeł. R. Gromacka, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa 1995, s. 220; L. Jacobs, *The Relationship between Religion and Ethics in Jewish Thought*, [w:] G. Outka, J. P. Reeder (eds.), *Religion and Morality*, New York 1973, s. 155-172; L.E. Newman, *An Introduction to Jewish Ethics*, Routledge, London 2003.

typu muruwwa z nowymi wartościami wiary (din). I choć niegdyś próbowano je sobie przeciwstawiać, widząc w islamie odejście od muruwwy i przejście do din, to jednak w rzeczywistości etyka, którą propagowała ogólna kultura muzułmanów – adab – harmonijnie zespalała obydwie tradycje: dawną beduińską i nowszą muzułmańską. Sam termin „adab” oznacza w islamie wychowanie i odnosi się do moralności i etykiety. Termin „farida” oznacza obowiązki (pięć), których wypełnianiu towarzyszą rytuały ściśle określone prawem muzułmańskim¹⁴.

W taoizmie i konfucjanizmie występuje termin: *dao* – „droga”, „nauka”, „praźródło bytu”, „zasada uniwersalna”. Już bardzo wczesnie pojęcie to było używane w znaczeniu postępowania człowieka, reguł moralnych, „drogi człowieka”; takie znaczenie ma ten znak w tekstach konfucjańskich. *Ren* – „ludzkość, miłość do ludzi, humanitarność”; centralna cnota konfucjanizmu, najważniejsza cecha charakterystyczna idealnego człowieka. *Ren* jest manifestacją czystej prawdziwej natury człowieka w zgodzie z nakazami obyczajności (*li*). Opiera się ona na sympatii do bliźnich i znajduje swój wyraz w przestrzeganiu wzajemności (*shu*) i lojalności (*zhong*). *Li* – „rytuał, forma, obyczaj”, centralne pojęcie konfucjanizmu; reguły postępowania, które określają wszystkie stosunki międzyludzkie oraz ceremonie i ustalają, jak w określonej sytuacji trzeba postąpić. *Li* służy temu, by dać wyraz wewnętrznej postawie humanitarności (*ren*). Jest formą właściwego postępowania. Aby poprawnie

---

¹⁴ H. Abdalati, *Spojrzenie w islam*, Stowarzyszenie Studentów Muzułmańskich w Polsce, Łódź 1993, s. 80-110; S. H. Nasr, *Idee i wartości islamu*, przeł. J. Danecki, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1988, s. 92-95; J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, t. 1, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 1997, s. 129-144.

stosować te reguły i móc rozróżniać, co jest właściwe, a co nie jest, trzeba posiadać mądrość (*zhi*), tj. zdolność rozróżniania, która może wykluczyć wszelkie zamieszanie¹⁵.

3. O różnicy między moralnością i mądrością

Zarówno moralność, jak i mądrość należą do dziedziny etyki i są jej specyfikacjami. Między nimi zachodzą jednak różnice, które pokazują, że nie są one ze sobą tożsame. Nakazy moralności, takie jak „nie zabijaj”, „nie kradnij”, „nie dawaj fałszywego świadectwa” mają charakter kategoriyczny i bezwzględnie wiążący. Obowiązują bezwarunkowo, to znaczy nie obiecują żadnej nagrody za ich przestrzeganie i nie grożą karą. Ponadto nie są związane z żadnym celem. Ich bezwzględność przejawia się w tym, że wobec moralnego nakazu doświadczamy czegoś w rodzaju przymusu, że nie wolno nam postąpić wbrew nakazowi. Wreszcie inną wspólną cechą jest ich oczywistość, to znaczy normalnemu człowiekowi nie potrzeba ich dowodzić, ponieważ widzi, że taki obowiązek istnieje. Jednak nie wszystkie przykazania moralności są oczywiste. Zdarzają się sytuacje, w których nie od razu jest jasne, czego wymaga obowiązek. Na przykład w niektórych nurtach hinduizmu i w buddyzmie istnieje zakaz zabijania zwierząt. Nie jest on oczywisty, ale ludzie, którzy go uznają, wyprowadzają jego uzasadnienie przez odniesie-

---

¹⁵ Hasło: „dao”, [w:] *Encyklopedia mądrości Wschodu*, op. cit., s. 76-77; ibidem, hasło: „li”, s. 191-192; ibidem, hasło: „ren”, s. 273; zob. *Dialogi konfucjańskie*, przeł. K. Czyżewska-Madajewicz, M.J. Künstler, Z. Tłumski, Wrocław 1976, s. 77, 86; X. Yao, *Konfucjanizm. Wprowadzenie*, tłum. J. Hunia, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, s. 155-161.

nie do ogólniejszej zasady moralnej: „Nie będziesz zabijał żadnej istoty żyjącej”.

W odróżnieniu od przykazań moralności nakazy mądrości nie są bezpośrednio oczywiste. Jeśli je uznajemy, to tylko z mocy zasady podstawowej, którą można sformułować następująco:

„Postępuj tak, abyś długo żył i dobrze ci się powodziło”.

To nakaz kategoryczny i pod tym względem podobny do nakazów moralności. Nie jest to jednak prawo moralne, które obowiązuje bezwzględnie, ale aksjomat przyjęty wolnym aktem woli. Każdy może go uznać albo odrzucić. Nikt nie ma bowiem obowiązku żyć długo i dobrze. Dlatego mądrość nie jest częścią moralności. Ta podstawowa zasada, w odróżnieniu od wszystkich innych nakazów mądrości bez wyjątków, obowiązuje całkiem ogólnie. Tłumaczy ona przyjęcie szczegółowych nakazów mądrości, takich jak np.

„Nie zrażaj do siebie ludzi”;

„Bądź szczególnie uprzejmy dla bogatych”;

„Nie spieraj się z policjantem”.

Nakazy te nie są kategoryczne, tylko hipotetyczne, mianowicie obowiązują pod pewnymi warunkami. Mają one postać okresów warunkowych: „Jeśli chcesz osiągnąć jakiś cel, postępuj w odpowiedni sposób”. Celem uprzejmości w stosunku do bogatych jest zapewnienie sobie ich życzliwości, a celem zakazu toczenia sporu z policjantem – uniknięcie dodatkowych problemów. Jeśli ktoś nie jest zainteresowany taką postawą, nie ma obowiązku tych nakazów

| I. Znaczenie terminów „etyka” i „mądrość”

przestrzegać. Trzeba jeszcze dodać, że między nakazami moralności i mądrości zachodzi nieraz sprzeczność. Skrajnym przypadkiem takiej sprzeczności jest męczeństwo w imię wiary bądź jakiejś idei. Męczennik woli umrzeć niż sprzeniewierzyć się sprawie, którą uważa za słuszną. Tym samym przedkłada zasadę moralną ponad nakaz mądrości, który mówi, że należy dbać o swoje życie. Istnieją też inne wypadki, w których sprzeczność jest oczywista. Są one tak częste, że można postawić twierdzenie, że życie ludzkie jest najczęściej kompromisem między moralnością a mądrością. Wygląda na to, że większość ludzi żyje według podwójnej moralności: jednej autentycznej, drugiej mądrościowej¹⁶.

---

¹⁶ J.M. Bocheński, *Moralność, etyka, mądrość*, [w:] idem, *Dzieła zebrane*, t. 5 – *Etyka*, Wydawnictwo Philed, Kraków 1995, s. 37-46.

II.

Dobre i długie życie jako cel człowieka mądrego

1. Co znaczy wyrażenie „dobre życie”?

Dobre życie to życie na tej ziemi, życie w zdrowiu, dostatku, bez cierpień, z poznaniem przyjemności, w miłym otoczeniu, dobrych stosunkach z innymi, zadowalająca praca, możliwość realizowania własnych celów życiowych itp. Przede wszystkim jednak nie ma dobrego życia bez zdrowia. „Zdrowie i siła lepsze są niż wszystko złoto, a mocne ciało niż niezmierny majątek. Nie ma większego bogactwa nad zdrowie ciała, a dobrobyt nie przewyższa radości serca” (Syr 30, 15-16)¹⁷. Niemiecki pisarz i felietonista Karol Juliusz Weber powiedział kiedyś żartobliwie, że „wielkim szczęściem jest, że zdrowia nie można kupić za pieniądze, bo wszystko wykupiliby bogacze, a dla

---

¹⁷ Fragmety ksiąg mądrościowych cytuję za: *Biblia Jerozolimska*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2006.

biednych nic by nie zostało¹⁸. Zdrowie fizyczne i psychiczne jest warunkiem koniecznym dobrego życia, lecz nie wystarczającym. Człowiek mądry dba o zdrowie i działa tak, aby zapewnić sobie dobre życie, potrafi nim mądrze zarządzać. Głupcem jest np. ten, kto niepotrzebnie je naraża, kto ufa byle komu, zraża do siebie ludzi. Życie długie także jest celem człowieka mądrego, jednak tylko w powiązaniu z życiem dobrym. „Nie samo życie jest dobrem, ale dobre życie” – jak się wyraził rzymski stoik Seneka¹⁹. Głupotą zatem jest pragnąć długiego życia, a nie dbać o życie dobre. Człowiek mądry nie skraca swego życia, np. pijąc intensywnie alkohol, zażywając narkotyki, oddając się bez reszty różnorodnym przyjemnościom. Owszem, korzysta z nich, lecz z umiarem. Stąd główny nakaz mądrości można sformułować następująco:

„Dbaj przede wszystkim o twoje życie i zdrowie”²⁰.

2. Dobrze życie jako wartość nadrzędna

Łacińska formułka kończąca list: „Żyj i bądź zdrów” (*Vive valeque*) w sposób zwięzły wyraża to przykazanie²¹. Trzeba przy tym mieć

---

¹⁸ *Myślę, więc jestem. Aforyzmy, maksymy, sentencje*, oprac. Cz. i J. Glenskowie, Antyk, Kęty 1993, s. 337.

¹⁹ Seneka, *O dobrodziejstwach*, [w:] idem, *Myśli*, przeł. S. Stabryła, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2003, s. 153.

²⁰ Zob. J.M. Bocheński, *Podręcznik mądrości tego świata*, [w:] idem, *Dziela zebrane*, t. 5: *Etyka*, Wydawnictwo Philed, Kraków 1995, s. 228.

²¹ Horacy, *Satyry*, przeł. J. Sękowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1972, s. 2, 5, 110.

świadomość, że życie jest krótkie i że nie należy go skracać, postępując w sposób nierozsądny. Tym niemniej należy z niego umiejętnie korzystać, bowiem nikt życia nie otrzymuje na własność, lecz wszyscy do używania²². A zatem: „Żyj pamiętając, jak krótkie jest twoje życie” (*Vive memor, quam sis aevi brevis*)²³. Hiszpańska karmelitanka i mistyczka św. Teresa z Ávili, mając na uwadze kruchość i ulotność życia, powiedziała, że jest ono jak „kiepski nocleg w niewygodnej gospodzie”²⁴. Inna sentencja, autorstwa Hipokratesa, przytoczona przez Senekę: „Sztuka długotrwała, życie krótkie” (*Ars longa, vita brevis*), daje temu wymowne świadectwo²⁵. Seneka dziwi

---

²² Lukrecjusz, *O rzeczywistości: ksiąg sześć*, przeł. A. Krokiewicz, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1958, s. 3, 971.

²³ Horacy, *Satyry*, op. cit., s. 2, 6, 971.

²⁴ *Złote myśli II, 1345 rad, aforyzmów i drogowskazów dla każdego*, oprac. ks. A. Kajzerek, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2002, s. 162. Przytaczając myśli, maksymy, sentencje oraz aforyzmy nowożytnych i współczesnych uczonych, myślicieli, poetów, literatów, artystów, filozofów oraz przedsiębiorców, korzystam ze strony internetowej <http://quotepqark.com/pl/auto-ryzjtematy>. Cytując myślicieli różnych kultur, korzystam z kilku opracowań, m.in.: *Wielka księga cytatów. Od Platona do Einsteina e-book*, oprac. J. Szewczyk, Wydawnictwo Videograf, Siemianowice Śląskie 2016; K. Nowak, *Leksykon złotych myśli*, Książka i Wiedza, Warszawa 1998; *Nic co ludzkie... Aforyzmy, sentencje i przysłowia*, oprac. H. Jurand, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1982; D. Masłowska, W. Masłowski, *Księga aforyzmów świata*, Antyk-M. Derewiecki, Kęty 2004; J. Illg, J. Szewczyk, *Księga mądrości świata. Aforyzmy, przysłowia, sentencje*, Wydawnictwo Videograf, Siemianowice Śląskie 2016; D. Masłowska, W. Masłowski, *Wielka księga myśli świata. Aforyzmy, przysłowia, sentencje*, Bauer-Weltbild Media, Warszawa 2007; D. Masłowska, W. Masłowski, *Księga mądrości Wschodu*, Wydawnictwo KDC Warszawa, Warszawa 2007; *Sentencje. Aforyzmy i przysłowia żydowskie*, praca zbiorowa, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2017; M. Dubiński, *Sentencje orientalne*, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2000; M. Dubiński, *Sentencje chińskie*, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2008; D. Masłowska, W. Masłowski, *Księga przysłów polskich*, Wydawnictwo Antyk, Komorów 2001.

²⁵ *Dicta. Zbiór łacińskich sentencji, przysłów, zwrotów, powiedzeń*, oprac. Cz. Mi-

się, że nie tylko ludzie prości ubolewają nad krótkością życia i zbyt szybkim jego tempem, lecz że podobne skargi wypowiadają ludzie mądrzy i sławni. Korygując ten pogląd, stwierdza, że „nie otrzymujemy krótkiego życia, ale czynimy je krótkim, i nie brakuje nam życia, ale trwonimy je”²⁶. Należy zatem cenić swoje życie: „Kto życia nie szanuje, nie jest go wart” (Leonardo da Vinci), i zorganizować je tak, by każda chwila była ważna (Iwan Turgieniew)²⁷. Z życiem bowiem jest jak ze sztuką w teatrze: ważne nie jak długo trwa, ale jak jest zagrana (Seneka)²⁸. „Starajmy się zatem tak żyć, by – gdy przyjdzie nam umierać – żałował nas nawet właściciel zakładu pogrzebowego” (Mark Twain)²⁹.

3. Czy długość życia jest wartością podstawową?

Wielu mądrych i doświadczonych ludzi podkreśla, że życie warte zachodu to przede wszystkim dobre życie. Niektórzy mówią o tym wprost, co prawda, ogólnie, że nie interesuje ich długość życia, tylko sztuka życia (Honoré de Balzac)³⁰, że „marnością jest pragnąć dłu-

---

chalunio SJ, Wydawnictwo WAM, Kraków 2004, s. 659 (dalej cytowany w tekście: *Dicta* i numer sentencji).

²⁶ Seneka, *O krótkości życia*, op. cit., s. 113.

²⁷ *Złote myśli II*, op. cit., s. 161, 162.

²⁸ *Złote myśli III, 1345 rad, aforyzmów i drogowskazów dla każdego*, oprac. ks. A. Kajzerek, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2002, s. 167.

²⁹ Ibidem.

³⁰ *Złote myśli, 1389 rad, aforyzmów i drogowskazów dla każdego*, oprac. ks. A. Kajzerek, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2002, s. 129.

giego życia, a nie dbać o życie dobre”³¹, że „spokojnego życia nie może mieć nikt, kto zanadto myśli o przedłużeniu go, kto zalicza długie życie do wielkich dóbr” (Seneka)³². Inni posuwają się do skrajności, twierdząc, że z jednej strony wszystko jest marnościami nad marnościami i pogonią za wiatrem (Koh 1, 2:14b), a z drugiej, że chociaż życie jest przemijającą marnością, to jednak należy go używać, czemu daje wyraz starorzymskie *Carpe diem* i *Pieśń Filaretów*: „Hej użyjmy żywota! Wszak żyjem tylko raz”. Chwytaj dzień, tzn. korzystaj z chwili, to słowa z *Pieśni* Horacego (1, 11, 8), w których radzi on swej przyjaciółce Leukonoe, aby nie robiła planów na dalszą przyszłość, nie troszczyła się o wyroki bogów, lecz korzystała z przemijającej chwili³³. W dużym stopniu w naszej mocy jest, aby każdy dzień miał szansę stać się najpiękniejszym dniem naszego życia (Mark Twain).

4. Problem sytuacji granicznych – samobójstwo i męczeństwo

Zdarzają się okoliczności, które sprawiają, że życie nie jest ani dobre, ani nie rokuje na długie. W tego typu przypadkach niektórzy myśliciele starożytni, np. Epikur i stoicy (Seneka, Marek Aureliusz) głosili pogląd, że „nie ma żadnego przymusu, aby żyć pod przymusem” (*In necessitate vivere necessitas nulla est*). Przytoczona przez Senekę

---

³¹ T. à Kempis, *O naśladowaniu Chrystusa*, przeł. A. Kamieńska, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1994, s. 22.

³² Seneka, *Listy moralne do Lucylusza*, [w:] idem, *Myśli*, op. cit., s. 191.

³³ S. Kalinkowski, *Aurea dicta. Złote słowa. Słynne łacińskie sentencje, przysłowia i powiedzenia*, Wydawnictwo Veda, Warszawa 1999, C 14 (dalej cytowane w tekście: *Aurea dicta*, litera alfabetu i numer sentencji).

| II. Dobrze i długie życie jako cel człowieka mądrego

myśl Epikura dopuszcza samobójstwa (*Dicta*, 3604). Stoicy w pewnych usprawiedliwionych okolicznościach akceptowali samobójstwo jako „wyjście rozumne”. Człowiek, który jest owładnięty straszliwym i bezwzględnie nieznośnym cierpieniem, i który wie, że nie znajdzie ulgi w tym cierpieniu, a więc nie ma żadnej możliwości prowadzenia dobrego życia, może popełnić samobójstwo. „Brama jest zawsze otwarta” (*Porta semper aperta est*), gdy dalsze życie wydaje Ci się na pewno i bezwzględnie nieznośne, popelnij samobójstwo. „Jeżeli dusza jest chora i nieszczęśliwa z powodu swej niedoskonałości, wolno jej skończyć ze sobą i swoim nieszczęściem”³⁴. Marek Aureliusz w *Rozmyślaniach* kilka razy powraca do tej myśli, twierdząc, że gdy życie nie przedstawia dla kogoś wartości, powinien je opuścić, jednak z pogodą ducha. „Jakbyś po śmierci chciał, by ci życie było upłynęło, tak żyć tu na ziemi możesz. A gdyby ci na to nie pozwolono, to ustąp z życia. Tak jednak, jakbyś nie odczuwał żadnej przykrości”³⁵. Wartość śmierci ponad uciążliwe, pełne cierpienie życie docenia Księga Mądrości Syracha: „Lepsza jest śmierć niż przykre życie i lepszy wieczny odpoczynek niż długotrwała choroba” (Syr 30, 17). Jednakże ta wypowiedź ma charakter ogólny i neutralny, wolny od sugestii rozwiązań praktycznych.

Poza indywidualnym, osobistym wyborem „odejścia z życia” w historii różnych społeczeństw istniał determinant zewnętrzny w postaci nakazu popełnienia samobójstwa z powodu utraty honoru i czci. W tradycyjnej Japonii harakiri czy seppuku było formą ratowania honoru własnego i całej rodziny. Podobny status etycz-

---

³⁴ Seneka, *O gniewie*, [w:] idem, *Myśli*, op. cit., s. 65.

³⁵ M. Aureliusz, *Rozmyślania*, przeł. M. Reiter, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988, s. 55 (księga V 29), por. VIII 47 i X 8.

ny miał ceremoniał sati w Indiach i przypadki licznych samobójstw w starożytnym Rzymie³⁶. Trzeba zaznaczyć, że martyrologia, a więc przykłady męczeństwa, poświęcenia swego życia w imię jakiejś idei, wiary, wartości religijnej, są z punktu widzenia mądrości doczesnej odmianami samobójstwa. Mądrość tego świata nakazuje bowiem dbanie przede wszystkim o swoje życie i głupcem nazywa tego, kto daje się zabić. Poza wyjątkowymi okolicznościami nakazuje stawiać swoje życie i zdrowie na pierwszym miejscu.

5. Reguła powstrzymania się ze względu na okoliczności

Stoicy, ukazując drogę wyjścia z sytuacji, gdy życie nie jest ani dobre, ani szczęśliwe, obwarowali ją pewną regułą, którą można nazwać „powstrzymaniem się od decyzji ze względu na okoliczności”. W tej kwestii Seneka uważał, że „kiedy zewnętrzna siła zwiastuje nam śmierć, nie można o tym orzekać niczego w sposób ogólny, czy mianowicie należy się z nią pospieszyć, czy oczekiwać jej biernie. Istnieje bowiem wiele okoliczności, które mogą nas skłonić w jedną lub w drugą stronę. Jeśli jednemu rodzajowi śmierci towarzyszą męczarnie, a drugi jest prosty i łatwy, dlaczego bym nie miał skorzystać z tego drugiego? Jak przed podróżą morską wybiorę statek, a przed zamieszkaniem dom, tak i przed odejściem z życia wybiorę

---

³⁶ Zob. *Samobójstwo. Antologia tekstów filozoficznych*, oprac. T. Sahaj, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008; P. Szczurek, *Sati. Samopalenie wdów indyjskich w najdawniejszych relacjach Wschodu i Zachodu*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2013; A.B. Mitford, *Harakiri*, Wydawnictwo Diamond Books, Bydgoszcz 2021.

| II. Dobrze i długie życie jako cel człowieka mądrego

sobie śmierć. Poza tym, jeśli dłuższe życie niekoniecznie jest lepsze, to z pewnością dłuższe umieranie jest gorsze³⁷. W innym miejscu tenże myśliciel wyraził się podobnie: „Nawet wtedy, kiedy rozum doradza nam skończyć ze sobą, ani zbyt pochopnie, ani zbyt pośpiesznie nie można ulegać temu popędowi. Dzielny i mądry człowiek nie powinien uciekać z życia, ale odchodzić. Lecz przede wszystkim należy unikać tego uczucia, które ogarnia wielu: żądzę śmierci³⁸. Także ze względu na szlachetne uczucia wobec najbliższych należy powstrzymać się od skończenia z życiem: „Czasami, pomimo naporu ważnych przyczyn, dla dobra swych bliskich trzeba nawet za cenę wielkiego cierpienia pozostać przy życiu i zatrzymać jego tchnienie choćby już na samym brzegu warg, gdyż człowiek prawy musi żyć dopóty, dopóki powinien, a nie dopóki przyjemnie. Kto na tyle nie ceni żony czy przyjaciela, aby dalej pozostać przy życiu, kto upiera się przy śmierci, jest wygodniem³⁹”.

---

³⁷ Seneka, *Listy moralne do Lucyliusza*, [w:] idem, *Myśli*, op. cit., s. 239.

³⁸ Ibidem, s. 205.

³⁹ Ibidem, s. 267.